

Goldziher'in "Hadiste Metin Tenkidi Yapılmadığı" İddiasının Değerlendirilmesi

Öz: Bu araştırma, Goldziher'in (1850-1921) muhaddislerin hadiste metin tenkidi yapmadıkları iddiasının analizini amaçlamaktadır. Bu çalışmada ele alınan iddiaların bir kısmı Goldziher tarafından ortaya atılmış olup diğer bir kısmı ise yaptığımız değerlendirmeye karşın akla gelebilecek muhtemel sorulardan müteşekkildir. Seçtiğimiz mevzu, çağdaş bilimsel camiada tartışılan seçkin konulardan biri olup Goldziher'in iddiasını değerlendirmesi bakımından önem arz etmektedir. Goldziher'in söz konusu iddiası bazı çalışmalarda genel olarak oryantalistlerin iddiası bağlamında zımnen ele alınmışsa da bu konuya dair irdelediğimiz ibaresini konu edinen müstakil bir çalışmanın bulunmaması araştırmamızın orijinalliğini göstermekte ve bu hususta zikrettiğimiz bazı yeni örnekler ve istidlaller ise araştırmamızın önceki çalışmalarından farklı olduğunu vurgular niteliktedir. Bu araştırmada, problem çözme metodu ve diyalektik yaklaşım kullanılmıştır. Sonuç olarak, Goldziher'in iddiasında tespit edilen çelişki, tutarsızlık ve yanlış genelleme gibi mantıksal hatalar, bunlara yönelik ilzâmî ve tahkîkî cevaplar ve delilleri zikredilmek suretiyle muhaddislerin hadislere yönelik muhteva tenkidini yeterli miktarda yaptıkları görüşü ispata kavuşturulmaya çalışılmıştır.

Muhammad
Masharib
Shah SYED*

Anahtar Kelimeler: Hadis, Tenkit, Goldziher, Çelişki, Genelleme.

Evaluation of Goldziher's Assertion That The Textual Criticism Has Not Been Conducted in Ḥadīth

Abstract: This research aims to analyze Goldziher's (1850-1921) claim that muḥaddithin did not engage in content criticism of ḥadīth. Some of the arguments addressed in this study were put forward by Goldziher, while others are possible questions that could arise against our evaluation. Our subject is one of the distinguished topics debated in the contemporary scientific community and is significant for evaluating Goldziher's claim. While Goldziher's claim has been implicitly addressed in some studies within the context of the Orientalists' claims, the absence of a dedicated study focusing on the phrase we have scrutinized demonstrates the originality of our research. Moreover, the new examples and arguments we present distinguish our research from previous works. The research employs problem-solving method along with dialectical approach. In conclusion, an attempt is made to establish the view that muḥaddithin adequately engage in content criticism of ḥadīths by identifying logical fallacies such as contradictions, inconsistencies, and hasty generalizations in Goldziher's claim, their speculative and investigative responses and other evidences.

Keywords: Ḥadīth, Criticism, Goldziher, Contradiction, Generalization.

* Doktor (Hadis). E-Posta: masharibsherazi92@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0624-4594>.

Giriş

Hadislere yönelik metin tenkidi yapılmadığı iddiasının analizini amaçlayan bu çalışma, Ignaz Goldziher'in (1850-1921) bu konuda ortaya attığı bir iddiasını değerlendirmekten ibarettir. Bu incelemede ele alınan iddiaların, sorunların, itirazların ve eleştirilerin bir kısmı Goldziher tarafından ileri sürülürken, diğer kısmı ise bu sorunları çözerken akla gelebilen mantıksal problemler ve itirazlardan oluşmaktadır. Ancak çalışmamız, makalenin hacmini zorlayacağı için araştırmamız, Goldziher'in bir itirazı bağlamında hadiste metin tenkidi iddiasının incelenmesiyle sınırlanmıştır.

Bu araştırmada çözülmesi gereken probleme gelinecek olursa Goldziher'in muhaddislerin hadislerin muhtevasına dikkat etmedikleri iddiasının doğru olup olmadığının incelenmesidir. Seçtiğimiz konu, sosyallik, güncellik ve hayatın içinden olmak bakımından günümüz bilim camiasında tartışılan konuların başında geldiği için önem kazanmaktadır. Konuyu inceleme biçiminin farklı oluşu, bazı yeni bakış açıları, çıkarımlar, örnekler ve sonuçlar çalışmamızı önceki araştırmalardan ayıran özelliklerdendir.

Araştırmacılar, Türkçe literatürde yer alan hadiste metin tenkidi yapıldığına dair çalışmalar içerisinde, İbrahim Hatiboğlu'nun da dediği gibi, Salahattin Polat'ın kitabına¹ muhtaçtır.² Buna ilaveten Peyman Ünügür'ün *Şia'da Metin Tenkidi*³ isimli doktora tezi ve "III-XI. (IX-XVII) Asırlar Arasında İmâmiyye Şia'sının Rivayetleri Değerlendirmede Metin Tenkidi"⁴ adlı makalesi ile Bekir Kuzudişli'nin "Şia'da Metin Tenkidi Kriteri Olarak Hadislerin Kur'ân'a Arzı -

¹ Salahattin Polat, *Metin Tenkidi* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2010).

² İbrahim Hatiboğlu, "Metin Tenkidi Çerçevesi, Boyutları, Temel Problemleri, İslâmî İlimler Açısından Önemi ve Va'at Ettikleri" *Konulu Sunum Üzerine, Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantıları -II* İstanbul, (2008), 398. Bu konuda ayrıca bakınız: Enbiya Yıldırım, *Hadiste Metin Tenkidi* (İstanbul: Rağbet yayınları, 2009); Salâhuddîn b. Ahmed el-İdlibî, *Menhecu nakdi'l-metn 'inde 'ulemâi'l-hadisî'n-nebevî* (Beyrut: Dârü'l-âfâk, 1403/1983); Muhammad Tahir el-Cevâbî, *Cuhûdu'l-muhaddisîn fî nakdi metni'l-hadisî'n-nebeviyyi's-şerîf* (Tunus: Muessesâtu Abdulkarim b. Abdullah Tunus, t.s); Ebû Hamza Mîsîr b. Gurmullâh ed-Dümeynî el-Gamidî, *Meşkâysü nakdi mütûni's-sünne* (Riyaz: y.y., 1404/1984); Halit b. Mansur ed-Dirîs., *Nakdu'l-metni'l-hadisî ve eseruhû fî'l-hüküm 'ala'r-ruvât* (Riyaz: Dârü'l-muhaddis, 1428); Jonathan A. C. Brown, "How We Know Early Hadith Critics Did Matn Criticism And Why Its So Hard To Find", *Islamic Law And Society* 15 (2008), 143-184; a.mlf. "The Rules of Matn Criticism There Are No Rules", *Islamic Law and Society*, 19 (2012), 356-396; İbrahim Kutluay, *Şia'da Hadis Usûlü* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2021), 331.

³ Peyman Ünügür, *Şia'da Metin Tenkidi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017).

⁴ *İlahiyat Akademi* 7-8 (December 2018), 283-326.

Tûsî'nin *İstibsâr*'ı Örneği"⁵ isimli makalesi önemli çalışmalar olmakla beraber Şîa'ya has olması hasebiyle konumuzdan farklılık arz etmektedir. Ayrıca Harald Motzki (1948-2019) ve Joseph Schacht'in (1902-1969) metin tenkidine dair görüşlerini inceleyen Bilal Ahmad Quraishi'nin *Textual Criticism: A Comparative Study Between the Methods of Joseph Schacht and Harald Motzki in the Study of Hadîth*⁶ adlı doktora tezi önem kazanmaktadır. Fakat adından da aşîkâr olduğu gibi bu çalışma hadiste metin tenkidi ve bu konuda mezkûr iki oryantalistin görüşlerini incelese de Goldziher'in görüşlerini değerlendirmemektedir. Öbür taraftan Goldziher'in hadise dair farklı görüşlerini ele alan çok sayıda çalışma bulunmasına rağmen⁷ özellikle onun hadiste metin tenkidine dair yaptığı itirazları yeterli miktarda inceleyen müstakil bir çalışmaya rastlayamadık. Bu husus araştırmamızı önceki çalışmalardan ayırmaktadır.

Bu çalışmada, Amerikan filozof John Dewey'nin (1859-1952) benimsediği araştırma-inceleme stratejisi, çağdaş yapılandırmacı yaklaşım, bireysel çalışma ile problem çözüme yöntemi, analiz, değerlendirme ve eleştirel ve yaratıcı fikirleri sentezleyen metotlarla beraber diyalektik metot kullanılmıştır. Buna ek olarak yaptığımız tahlillerin bir kısmını Joseph Schacht'in yaptığı gibi salt tahminler üzerinden yürüttük. Bunun sebebi görüşümüzü kör tahmin ile desteklemek değildir. Bilakis Goldziher ve Schacht gibi bazı oryantalistlerin kullandığı ihtimal argümanına mukabil mantıkta kullanılan ilzâmî bir cevaptır; çünkü onlar hadisleri eleştirirken 'şöyle olabilir', 'falandan almış olabilir' 'bu, buna benziyor demek ki ondan alma ihtimali yüksektir' ve benzeri tahminleriyle⁸ çalışmalarını yürütebilmektedirler. Nitekim İngiliz oryantalist John Burton'un (1929-2014) tespitine göre Schacht'in Emevî yönetimi ve amelî sünnete dair verdiği bütün referanslar yalnızca kör/asılsız iddialardır. Bu varsayımların tek bir örneği dahi ispatlanmamıştır. Doğrusu bütün iddialar 'muhtemelen', 'belki de', 'galiba' ve 'herhalde' gibi tahmini ifadelerle desteklenmiştir.⁹ Binaenaleyh tahkik şayet

⁵ M. Macit Karagözoğlu- M. Enes Topgöl (ed.), *Şîa'nın Hadis Anlayışı Üzerine İncelemeler* (İstanbul: Klasik, 2015), 109-112. Ayrıca bk. Muhammad Masharib Shah Syed, "Nakdül'metn fi'l-hadis 'inde's-Şi'â", ed. Muhammad Masharib Shah SYED, *Buhûsun fi'l-hadîs* (İstanbul: Kitap Dünyası, 2023). 85-118.

⁶ Bilal Ahmad Quraishi, *Textual Criticism: A Comparative Study Between the Methods of Joseph Schacht and Harald Motzki in the Study of Hadîth* (İslamabad: International Islamic University, Usulu'd-din Fakültesi, Doktora Tezi, 2016).

⁷ Mesela bk. Hüseyin Akgün, *Goldziher ve Hadis* (Ankara: Araştırma yayınları, 2014); a.mlf., *Goldziher, Hadis Kültürü Araştırmaları* (Ankara: Otto, 2020). Ayrıca Goldziher öncesi iştirak için bk. Sabri Çap, *Goldziher Öncesi Oryantalizm ve Hadis* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2019).

⁸ Ignaz Goldziher, *Muslim Studies*, çev. C. R. Barber - S. M. Stern (Chicago: Aldine Atherson, 1971), 2/46.

⁹ John Burton, *An Introduction to the Hadîth* (UK: Edinburgh University Press, 1994), 22.

tahmin ise, aynı mantık gereği bu tür tahminler oryantalistlerin iddialarının aleyhine de kullanılabilir. Bu mantıkla ortaya koyduğumuz tahminler şayet bilimsel değilse, bu durum söz konusu oryantalistlerin delilsiz tahminlerinin de bilimsel olmadığını ispatlamaktadır. Yani Goldziher ve izinden gidenlerin bazı tahminlerinin yanlış olduğu yine aynı mantıkla tahminler üzerinden ispatlanmıştır ki buna ilzâmî cevâp denir. Bu noktada öncelikle Goldziher'in iddiasını zikredeceğiz ve daha sonra bu iddianın bir değerlendirmesini yapacağız.

1. Goldziher'in İddiası

Ignaz Goldziher'e göre muhaddisler hadis tenkidi yaparken hadisin zahiri şeklini yani isnadlarını araştırmışlardır. Yani metnin değerli olup olmadığı hükmü, isnadının doğruluğuyla alakalıdır. Ona göre iç ve dış çelişkilerle dolu imkânsız bir metin eğer bir isnada bağlanırsa o artık dikkatli bir inceleme ve eleştiriye tabi tutulur. Eğer isnadı muttasıl ve râvileri güvenilir ise o zaman metin de kabul görülür, "Çünkü metin mantıksal veya tarihsel bir hata içermektedir; dolayısıyla bunun isnadından şüphe ederim." diye bir söz söylenmesine izin vermezler. Fakat metni reddetmeyip çok ayrıntıya girerek metinler arasında uyumluluk sağlamaya çalışırlar. Hiç olmazsa onu mensûh veya ma'lûl kategorisine koyarlar. Öbür taraftan Goldziher'e göre Müslüman alimler isnad sahih olduğu müddetçe çok basit bir anakronizmi bile fark edemezler.¹⁰

Goldziher iddiasını desteklemek üzere bir rivayetten istidlal etmiştir. Bu rivayete göre Rasûlullah (s.a.v.), farklı bölgelerden hacca gidenler için ihramı giymek üzere farklı mîkât bölgeleri tayin etmiştir. Bu rivayetlerden birinde Irak'tan gelenler için de belli bir yer tayin edilmiştir.¹¹ Goldziher'in burada anakronizmden kastı, muhtemelen Hz. Peygamber'in (s.a.v.) zamanında Irak'ın henüz fethedilmemiş olmasından dolayı doğal olarak oradan hacca gidecek bir Müslümanın da var olmayacağı fikridir. Ona göre, bu rivayette yer alan Irak ahali için tayin edilen mîkât bölgesi sonradan eklenmiştir fakat bu eklemeyi reddeden alimler de söz konusu rivayetdeki anakronizmden dolayı değil yalnızca isnadını eleştiri konusu yaparak reddetmişlerdir.¹²

¹⁰ Goldziher, *Muslim Studies*, 2/140-141.

¹¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs eş-Şâfi'i, *el-Müsned* (Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmiyye, 1400), 1/114.

¹² Goldziher, *Muslim Studies*, 2/140-141.

2. Değerlendirme

Goldziher'in söz konusu iddiası ve iddiasını delillendirmek üzere zikrettiği örnek, vakiaya aykırı olmakla beraber çelişki, tutarsızlık ve genelleme gibi bazı mantıksal hatalar içermektedir. Bunun açıklaması aşağıda verilmiştir.

2.1. Çelişkisi ve Tutarsızlık

Goldziher'in mezkûr iddiası onun başka bir görüşüyle çelişmektedir. Zira ona göre hadisleri tenkit eden alimler iddialarını ispatlamak üzere hadislerde bulunan çelişkileri delil olarak kullanmışlar ve buna karşın muhaddisler de onlara cevaben bu tür çelişkileri gidermek amacıyla çok erken dönemlerden beri kurallar ortaya koymaya başlamışlardır. Zira ona göre İmam Şâfi'î (öl. 204/820) ve İbn Kuteybe (öl. 276/889) hadisler arasındaki çelişkiyi gidermeye çalışmışlardır.¹³ Bu durum Goldziher'in Müslüman alimlerin metin tenkidi yapmadıkları gibi genelleyici ifadelerine terstir. Şayet gerçekten ters ise burada bir çelişki söz konusudur, yok eğer umumî bir sözün istisnası ise o zaman çelişki söz konusu değildir. Çünkü Goldziher'in bu ifadeleri hiç olmazsa bazı Müslüman alimlerin hadisler arasındaki çelişkilerin farkında oldukları ve neticede bu çelişkiyi yok ederek metin tenkidi yaptıkları anlamına gelmektedir.

Goldziher'in iddiasındaki ikinci çelişki ise onun zikrettiği örnektir. Şöyle ki Goldziher, muhaddislerin çelişkili hadisleri cem etmede uyguladığı metottan bahsederken hadisleri cem etmeye dair bir örnek zikretmiştir. Bu örneğe göre Rasûlullah'ın (s.a.v.) Kâbe içinde namaz kılip kılmadığı hususunda Hz. Bilal ile İbn Abbas'tan gelen iki sahih rivayette¹⁴ bulunan dış görünüşteki çelişkiyi gidermek üzere muhaddisler, "İspatlayanın şahadeti, nefyedeninkine tercih edilir."¹⁵ şeklindeki kaideye uyup Hz. Bilal'in rivayetini güvenilir sayarak onu İbn Abbas'ın rivayetine tercih etmişlerdir.¹⁶ Goldziher'in zikrettiği bu örneğin kendi iddiasının aleyhinde olduğu kanaatindeyiz. Nitekim mezkûr örneğe göre muhaddisler, iki rivayetin metinleri arasındaki çelişkiyi fark etmişler ve daha

¹³ Goldziher, *Muslim Studies*, 2/85-86. Şayet Goldziher burada hadisler arasındaki çelişkileri gideren muhaddisler ile buna dikkat etmeyen muhaddisler arasındaki farka dikkat ederse o zaman ortada böyle bir çelişki kalmayacaktır. Fakat bunun için, kastedilen iki farklı kategoride yer alan muhaddislerin isimlerini belirtmesi gerekmektedir. Daha sonra çelişkileri görmeyen muhaddislerin çelişkileri görmediklerini delil ve örneklerle ispatlaması gerekecektir.

¹⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmi'u's-Şâhîh*, thk. Muhammed Zühayir b. Nâsir en-Nâsir (b.y.: Dâr Tavk en-Necât, 1422), Zekât 55 (No. 1483).

¹⁵ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî bi-şerhi Şahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1379), 1/27.

¹⁶ Goldziher, *Muslim Studies*, 2/140-141.

sonra isnadı sahih de olsa şaz kategorisine koyarak onu kabul etmemişlerdir ki, bu da Goldziher'in istidlal etmek istediği iddiasına ters bir durumdur. Kaldı ki musannifler bunları emanet kabul ederek hiç değiştirmeden duydukları gibi yazmışlardır. Onların bu rivayetleri zikrederken bu tür çelişkilere değinmemeleri, yazılan kitabın rivayet kitabı olması hasebiyle yazım metodundan kaynaklanmış olabilir. Zira her tartışma, açıklama veya reddiye her yerde yazılmaz.

Goldziher'in anakronizmi ispatlamak üzere zikrettiği örnek ile muhaddislerin hadisin metnindeki anakronizmi fark etmedikleri ya da anakronizmden dolayı hadisi eleştirmedikleri iddiası arasında bir tutarsızlık görünmektedir. Zira söz konusu hadisteki anakronizm bile aynı hadisin diğer tariklerinde de açıkça dile getirilmiştir. Örneğin İbn Ömer (öl. 73/693), Tâvus (öl. 106/725) ve İbn Cüreyc (öl. 150/767) gibi sahâbî ve tâbii alimleri Ehl-i Maşrik (Doğu ahalisi) veya Irak'ın o zamanlarda henüz bulunmadığını söyleyerek bunu eleştirmişlerdir. İmam Şâfi'î de bunu Tâvûs'tan rivayet edip onun eleştirisinin isabetli olduğunu dile getirmiştir.¹⁷ Hatta Goldziher'in başvurduğu kaynaklardan olan Zürkânî'nin (ö. 1122/1710) *Muvaţta'* üzerine yazdığı şerhte bile bu hadisteki anakronizmi fark edip bunu tartışan alimlerin görüşleri yer almaktadır.¹⁸ Diğer taraftan alimler bu rivayeti, hadis içindeki anakronizmi fark etmedikleri için değil Rasûlullah'ın (s.a.v.) mucizelerinden saydıkları için sahih kabul etmişlerdir¹⁹ ki, Goldziher de bu tür tevilin farkındadır.²⁰ Bunu kabul eden alimlerin başka bir teviline göre ise gelecek zamanlarda Şarktan gelenler için önceden geçerli bir hükmün zikredilmesi söz konusudur. Zira bu hadisin bazı versiyonlarında Irak değil, Ehl-i Maşrik sözü geçmektedir.²¹ İster mucize olarak değerlendirilsin ister tevil yapılsın, her iki durumda da alimlerin bu hadisteki anakronizmi fark edip bunu gidermeye çabaladıklarını görüyoruz, ki bu durum da bize hadisin muhteva bakımından tenkid edildiğini göstermektedir. Kısacası bu rivayeti reddedenler hem sened hem metin açısından bunu eleştirmişlerdir. Fakat Goldziher sadece sened yönünden eleştirildiğini düşünmüştür.

Buna ek olarak Goldziher'in metin tenkidi yapılmadığı iddiasına yönelik dile getirdiği ifadeler de onun iddiasını desteklememektedir. Örneğin; "Eğer iç ve dış çelişkilerle dolu imkânsız bir cümle bir isnadla bağlanırsa, o artık formel bir

¹⁷ eş-Şâfi'î, *el-Müsned*, 1/114. Anakronizme dayalı tenkite dair diğer örnekler için bk. Bünyamin Erol, *Hz. Âişe'nin Sahabeye Yönelttiği Eleştiriler* (Ankara: Otto, 2014), 99-109, 193.

¹⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdilbâkî ez-Zürkânî, *Şerhu'l-Muvaţta'*, thk. Abdurraûf Saad (Kahire: Dârü's-Sekâfe, 1424/2003), 2/358-359.

¹⁹ ez-Zürkânî, a.g.e., 2/358-359.

²⁰ Goldziher, *Muslim Studies*, 2/141.

²¹ ez-Zürkânî, *Şerhu'l-Muvaţta'*, 2/358-359.

eleştiriyeye tâbi tutulur.”²² cümlesinden anlaşılıyor ki muhaddisler metindeki sıkıntılara azami derecede dikkat ederler ve ardından da onu çözmek için şu veya bu şekilde bir çaba gösterirlerdi ya da Goldziher'in dediği gibi çok ince tevellere kadar giderlerdi. Ayrıca isnad tenkidi de metin içinde bulunan söz konusu tuhaflık, çelişki ya da anakronizmi gidermek amacıyla ortaya konulan metotlardandır. Başka bir deyişle isnad tenkidi, metinleri ve muhtevaları incelemek için başlatılmıştır.²³ Nitekim muhaddisler de isnad tenkidinden sonra aceleci davranıp metinleri atmazlar, bilakis metinler arasında bulunan çelişkinin niteliğini de anlamaya çalışırlardı.²⁴ Kanaatimizce bir hadisin metnindeki çelişkiyi fark etmek, onu anlamaya ve gidermeye çabalamak, hiç olmazsa hadisi mensuh sayıp bırakmak amelîyesi, metin tenkidi olarak kabul edilir. O zaman metin tenkidi yapılmadığı iddiasının asıl amacı, muhaddislerin hadislerin metinlerine dikkat etmedikleri veya herhangi bir tahlil süzgecinden geçirmedikleri manasını vurgulamaktan çok öteye gidilerek genellemeci ve aceleci bir tutumla hadisleri yabana atmayı istemekten ibarettir. Buna karşın metin tenkidi adına hadisleri reddetmemek, heva ve hevsten hareketle 'akla uygun değil' diye vahye karşı çıkmamak, hadisleri elden geldiği kadar anlamaya çalışmak ve hemen kestirip atmamak, hadisleri muhafaza etmek, onları ümmet arasında anlaşılır hale getirmeye yönelik gayret göstermek, metinler arası zahîrî çelişkiyi gidermek için aksiyon almak ve böylece sünneti İslâm toplumunda ihya edip ümmet ile Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) arasında bir bağ oluşturmak şeklindeki gaye ve prensipler de muhaddislerin metin tenkidinin arkasında yatan motivasyonlardandır. Fakat Goldziher'in iddiasında zikredilen 'metin tenkidi' anlayışı hadisleri reddetmekten ibarettir. Muhaddisler de hadisleri reddetmedikleri için hadiste metin tenkidi yapmadıkları itirazına maruz kalmışlardır. Netice itibarıyla bu itirazın sebebi muhaddislerin hadisleri reddetmeyip teferruatlı bir incelemeye tabi tutarak sonuçta kabul etmeleridir.

2.2. Genelleme

Goldziher'in "Çünkü metin mantıksal veya tarihsel bir hata içermektedir; dolayısıyla bunun isnadından şüphe ederim, diye bir şey söylenmesine hiç

²² Goldziher, *Muslim Studies*, 2/141.

²³ Bunu İbn Mübârek'in şu sözünden çıkarabiliriz: "İsnad olmasaydı herkes istediğini konuşabilirdi." bk. Ebû Bekr Ahmed b. Alî el-Bağdâdî, *el-Câmi' li-aḥlâkı'r-râvî ve âdâbî's-sâmi'*, thk. Mahmûd et-Tahhân (Riyaz: Mektebetü'l-Me'ârif, ts.), 2/213 (No. 1643).

²⁴ Örneğin bunu, Goldziher'in değerlendirmekte olduğumuz iddiası ve bu iddiasını desteklemek için zikrettiği Rasûlullah'ın (s.a.v.) Ka'be'de namaz kılp kılmadığına yönelik İbn Abbâs ve Bilâl'den gelen rivayetler arasında dış görünüşte varmış gibi görünen çelişkinin giderilmesi için muhaddisler tarafından takip edilen yöntemlerden anlayabiliriz. Goldziher, *Muslim Studies*, 2/140-41.

kimseye izin verilmez”²⁵ ifadesinde biraz abartma söz konusudur. Doğrusu muhaddisler, hadisleri uyduran râvilerin sahih isnada dayandırarak aktardıkları metinlerin nekâretine (tuhaflığına/yabancılığına) binaen bu râvileri cerh ederek isnadları da kabul etmemişlerdir.²⁶ Muhaddislerin tenkidi ile Goldziher’in itirazında bir çerçeve çizdiği tenkit arasında bu açıdan fark vardır. Onun sorununun bir gereği olarak eğer metin yanlışsa onu aktaran isnad silsilesinin tümü yani bütün râviler kabaca reddedilmelidir. Muhaddisler ise isnadın bütünü reddetmekten ziyade her râviyi ayrı ayrı inceleyerek bahsi geçen hatanın kimin tarafından yapıldığını ortaya çıkarıp yalnızca hatalı kişi için hüküm vermeyi tercih ederler. Yani onlar gelişigüzel eleştiri ve genelleme yapmazlar. Örneğin Şu’ayb b. Ebî Hamza’nın rivayet ettiğine göre Rasûlullah (s.a.v.) hayatının son zamanlarında ateşle pişirilen yemeği yedikten sonra abdest almaya gerek olmadığını söylemiştir.²⁷ İbn Ebî Hâtim (öl. 327/938) bu hadisi babasına sormuştur. O da bu hadisin metninin muztarib olduğunu söyleyerek ona doğru metni aktarmıştır. Bu metne göre Rasûlullah (s.a.v.) hayvanın kürek kısmındaki eti yiyip abdestini yenilemeden namaza kalkmıştır.²⁸ Ebû Hâtim’e (ö. 277/890) göre belki de Şuayb b. Ebî Hamza bunu hafızasından rivayet ettiği için vehme düşmüş olabilir.²⁹ Esasen Şuayb b. Ebî Hamza sika râvidir.³⁰ Fakat metni yanlış bir şekilde aktardığı için eleştirilmiş ve diğer sika râvilerden gelen metin kabul edilmiştir.

Ayrıca muhaddislerin *İhtilâtu’s-sikât*, *Muhâlefetu’s-sikât* ve illetin çeşitlerine dair yaptıkları çalışmalar³¹ da Goldziher’in ileri sürdüğü bu iddianın isabetli olmadığını ortaya koymaktadır. Zira ihtilat konusunda bir râvi sika da olsa şayet bir rivayetin metnini karıştırırsa bunun üzerine muhaddisler durumu fark edip hangi râvinin karıştırdığını belirtir ve böylece râvi sika olmasına rağmen hakkında “*ihtelefa*” denilir. Bu suretle hem onu hem de dolaylı olarak

²⁵ Goldziher, *Muslim Studies*, 2/141.

²⁶ Örnekler için bk. Muhammed Enes Topgöl, *Rivayetten Raviye: Cerh-Ta’dil Hükümleri Nasıl Oluşturdu?* (İstanbul: İVAF 2019); Fikret Özçelik, *Rivayet Bağlamında Râvi Tenkidi* (İstanbul: y.y., 2021).

²⁷ Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *‘İlelü’l-ḥadîs* (b.y.: Matâbî’ü’l-Hamîdî, 1427/2006), 2/7 (No. 174).

²⁸ İbn Ebî Hâtim, a.g.e., 2/7 (No. 174).

²⁹ İbn Ebî Hâtim, a.g.e., 2/7 (No. 174). Ayrıca bk. Adil b. Abdüşşekur ez-Zurakî, *Kavâ’idu’l-ilel ve karâinu’t-tercîh* (b.y.: Dârü’l-muhaddis, 1425), 25.

³⁰ Ebû’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Hacer el-Askalânî, *Takrîbü’t-Tehzîb*, thk. Muhammed Avvâme (Halep: Dârü’r-reşîd, 1406/1986), 267 (No. 2798)

³¹ Ebû’l-Hasan Mustafa b. İsmail, *Şifâu’l-‘alîl bi elfâzi ve kavâ’idi’l-cerhi ve’t-ta’dîl* (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1411/1991), 397; Abdulmâjid Ghorî, *Mu’cemu elfâzi’l-cerhi ve’t-ta’adîl* (Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1428/2007), 80-81; Yıldırım, *Hadiste Metin Tenkidi*, 191-205, 206-211, 231, 259-283; ez-Zurakî, *Kavâ’idu’l-ilel*, 25.

isnadını eleştirirler.³² Muhaddisler böyle bir aşamada o sika râviyi diğer sika râvilerle aykırı düşüp çelişkili durmasına yol açan gaflet, hata, vehim veya ihtilat gibi hafızasına yönelik çeşitli sınavlardan geçirek yaptığı yanlışlığın sebebini belirtmeye çalışırlar. Lakin sahih bir isnadda yer alan sika bir râvinin hatası onun yalancı olduğunu gerektirmediği gibi isnadda bulunan bütün râvilerin güvenilirliğinin zedelenmesini de gerektirmez. Bilakis sika dahi olsa sonuçta beşer olması hasebiyle masum olmayıp hata yaptığına dair hüküm verilir. Muhaddisler, her ne kadar sika, adil, zâbit ve güvenilir de olsa hiçbir râvinin tamamen hatasız ve masum olduğuna inanmamaktadır. Hatta 'ben hata yapmam' diye iddia eden kimsenin yalancı olduğunu ifade etmişlerdir.³³

Yeri gelmişken, Goldziher'in söz konusu iddiasına karşın ayrıca muhaddislerin kurduğu 'İlmü'l-İlel isimli dört başı mamur bir bilim dalı bulunduğu ifade edilmektedir. 'İlel ilminin konusu ve niteliği aslında sika râvilerin rivayetlerini son bir kez daha gözden geçirmekten ibarettir. Nitekim 'İlmü'l-İlel zayıf râvilerin rivayetlerine yönelik kurulmuş bir tenkit sistemi değildir. Bu yüzdendir ki, zayıf râviler için 'İlmü'l-cerh ve't-ta'dîl isimli bir bilim dalı bulunmaktadır. Öte yandan Goldziher'in sorununa rağmen muhaddislere göre bazı durumlarda isnadda bir illet bulunur ve o illet kimi zaman metni zedelerken bazen de zedelemeyebilir. Aynı şekilde bazı durumlarda da illet metinde olur ve o illet bazen isnadı zedelerken kimi zaman da zedelemeyebilir. Bu ve bunun gibi adı geçmeyen birçok detay bu ilim içinde özellikle³⁴ bu verilere istinaden Goldziher'in 'Hiç kimsenin metinden hareketle sahih isnaddan şüphe edemeyeceği' yönündeki ifadesinde geçen genellemeci yaklaşımı artık çok isabetli gözükmemektedir. Kısacası Muhaddislerin hadisin sıhhati için koyduğu beş şart arasından şüzûz ve illetin bir kısmı da özellikle metin ve muhtevasına yöneliktir.³⁵ Bu da metin tenkidi yapıldığına dair bir başka delildir.

Bazen sahih isnadlarla gelen bir metnin birden fazla varyantı olmaktadır. Hatta kimi zaman bu farklı varyantlar arasında çelişki de bulunur. Bu çelişkiyi

³² Mahmud et-Tahhân, *Teysîru muştalehi'l-hadis* (Lahor: Mektebe-i Rahmaniye, ts.), 226-227. Ayrıntılı örnekler için bkz: Ebû'l-Vefâ Sibtu İbnî'l-Acemî Burhânüddîn İbrâhîm b. Muhammed el-Halebî, *el-İğtibâṭ li-men rumiye bi'l-iḥtilâṭ fi ricâlî'l-ḥadîs*, thk. Alâeddin Ali Rızâ (Kahire: Dârü'l-hadis, 1988).

³³ Ebû Ahmed Abdullâh b. Adî el-Cürcânî, *el-Kâmil fi du'afâ'i'r-ricâl*, thk. Adil Ahmet Abdulmevcüt - Ali Muhammed Mu'avvez (Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1418/1997), 1/191.

³⁴ Detaylı bilgi için bk. ez-Zurakî, *Kavâ'idu'l-İlel*, 25.

³⁵ et-Tahhân, *Teysîr*, 98, 117. Ayrıca hadis'te idrâc da metin tenkidini göstermektedir. Örnek için bk. Muhammed Akdoğan, "Zerkeşî ve et-Tezkire fi'l-Ehâdisi'l-Müştehra İsimli Eserinde Rivayetleri Değerlendirme Yöntemi", *CUID* 22/1 (June 2018), 227; Mehmet Ali Çalgan, "İbn Ebu Hâtim'in 'İlelü'l-hadis İsimli Eserinde Metin Tenkidi", *HADITH* 9 (Aralık 2022), 1-49.

incelemek amacıyla da muhaddisler sika râvilerden kimin hataya düştüğünü irdelerler. Akabinde metinde bulunan hatadan dolayı sika râviler arasından bir kişinin böyle bir hataya düştüğünü ortaya çıkarıp o isnadı şaz kategorisine koyarlar.³⁶ Bu durum Goldziher'in 'Hiç kimsenin metinden hareketle sahih isnaddan şüphe edemeyeceği' ifadesindeki genellemenin çok münasip olmadığını tekrardan gözler önüne sermektedir. Tahminimizce Goldziher, muhaddislerin bu konuda şaz ile münker arasında ortaya koyduğu farkı görmezden gelmiş olabilir; zira Goldziher'in bahsettiği söz konusu sorunu sadece sahih isnadla sınırlaması ona göre muhaddislerin sadece zayıf râvinin sika râviye ters düşmesi halinde onu reddettikleri şeklindeki kabulünü göstermektedir. Oysa zayıf râvinin naklettiği metin eğer sika râvinin naklettiği metinle çelişirse muhaddisler onu münker kategorisine koyarlar, ancak sika râvinin naklettiği metin başka bir sika râvinin nakli ile çelişirse o zaman bu râvi her ne kadar sika da olsa rivayet ettiği çelişkili metinden hareketle söz konusu hatayı onunla ilişkilendirip isnadını metinle beraber şaz kategorisine koyarlar. Şaz da tenkit edilmiş bir hadistir.³⁷

Kanaatimizce oryantalistik çalışmalarda alimlere, onların eserlerine ve râvilerle karşı güvensizlik meselesi söz konusudur. Zira ilmî sahada doğal olarak meydana gelen hataların dışında Endülüs'ten Arabistan'a kadar uzanan bir bölgede üzerinde yüzlerce sene çalışılan binlerce metni bir kalemde silip atmak bilimsel bir davranış değildir. Nitekim kimi Batılı araştırmacılara göre İslâm'ın sahte bir tarih yazmadığını ve hadisleri uydurmadığını kabul etmek nasıl güç ise; İspanya'dan Orta Doğu'ya kadar uzanan coğrafyada yaşayan İslâm alimlerinin – modern iletişim araçlarının olmadığı dönemde ve aralarındaki şiddetli ihtilaflara rağmen – oluşturduğu en iyi sonuçlara ulaştıracak kadar tutarlı usullerin hepsini bir kalemde silmek çok daha güçtür.³⁸

3. Metnin Lafız ve Muhteva Bakımından Tenkidi

Mezkûr değerlendirme şöyle bir itiraza açıktır: Goldziher ve onun görüşünü benimseyenler, muhaddislerin hadiste metin tenkidi yapmadıkları iddialarında metnin sözlerine değil onun muhteva ve mânasına işaret etmektedirler. Yani onlara göre hadisçiler her ne kadar metin tenkidi

³⁶ et-Tahhân, *Teyisîr*, 116.

³⁷ Fazla bilgi için bk. et-Tahhân, *Teyisîr*, 95; Yıldırım, *Hadiste Metin Tenkidi*, 214.

³⁸ Jonathan A. C. Brown, *Hadith Muhammad's Legacy in the Medieval and Modern World* (UK: Oxford One World, 2009), 225; Fred M. Donner, *Narratives of Islamic Origins* (New Jersey: The Darwin Press Princeton, 1998), 27; Harald Motzki, "Dating Muslim Traditions: A Survey", *Arabica* 52/2 (2005), 235.

yapmışsa da bu tenkit mânaya yönelik değil sadece metnin zahirî lafızlarına yöneliktir. Nitekim Brown'un tespitine göre de oryantalistler, muhaddislerin yaptığı metin tenkidinin hadisin mânasına yönelik olmayıp yalnızca metnin zahirî lafızlarına yönelik olduğunu iddia etmişlerdir.³⁹ Bu iddia ilzâmî ve tahkikî olmak üzere iki farklı yönden analiz edilebilir.

İlzâmî değerlendirmeye gelince, oryantalistlerin bazı görüşlerinden hareketle muhteva tenkidi yapıldığının ispatına yönelik olup ilzâmî bir cevap mahiyeti taşımaktadır. Oryantalistlerin bazı ifadeleri ve iddiaları muhaddislerin hadislere yönelik metin tenkidi yapmış olduklarını ispatlamaktadır. Mesela Danimarkalı-Amerikalı revizyonist Patricia Crone'e (1945-2015) göre Müslüman alimler, Rasûlullah'ın (s.a.v.) konuştuklarını değil onu (s.a.v.) nasıl konuşturmak istiyorlarsa bize onları nakletmişler ve sadece dilediklerini ezberlemişlerdir.⁴⁰ Yani Müslüman alimler hadisleri yazıp aktarıırken kişisel görüşlerini nakletmiş ve böylece Rasûlullah'ın (s.a.v.) imajını, kendi fikriyat ve tevillerini meşrulaştırmak üzere lehine kullanmışlardır. Bu durum hadis metinlerindeki içeriğin ne mâna ifade ettiğinin gayet de bilincinde olduklarını, hatta bu metinlerin onların şahsî görüşleri olduğunu göstermektedir. Hal böyleyken bir alimden şahsî fikrini yansıtmak üzere uydurduğu metnin muhtevasına dikkat etmediğini söylemek akıllıca değildir.

Aynı şekilde Goldziher'in hadislerin sahte olduğu iddiasına yönelik zikrettiği hadislerin siyasî ve dinî çatışmaların sonucunda vuku bulduğu⁴¹ görüşü de aynı emareye işaret etmekte ve yine hadisin muhtevasına dikkat edildiğini ispatlamaktadır. Buna ek olarak tarihî tenkidin redaksiyon kritiğine göre hadis yazarları şahsî anlayışlarını zamanla naklettikleri metinlere eklemişlerdir.⁴² Bu teori de bizi aynı sonuca ulaştırmaktadır. Demek ki, muhaddisler metinlere şahsî eklemelerde bulunmuşlarsa bu, onların metinlerin muhtevasını ve mânasını dikkate aldıkları gerçeğini yansıtmaktadır. Ünlü simalardan Alman sosyolog Max Weber'den (1864-1920) nakledildiğine göre dinin asıl kurucuları, dinin temsilcisi konumundaki zatlar değil o zatlara tabi olanlardır ki, sözlü geleneği ve talimatları uydurup sistemleştiren de aslında bunlardır.⁴³ Beyanlardan anlaşılıyor ki, hadislerde redaksiyon yapıldığı yani uyduranların şahsî görüşlerini yansıtmaya çalışırken uydurduğu hadisin muhtevasından da bihaber olamayacağı kendiliğinden belirlemektedir. Haddizatında metin uydurmak, ihtilafta bulunmak, Rasûlullah'ı (s.a.v.) şahsî yorumla anlatmak ve hadisleri kişisel görüşlerle redaksiyon yaparak nakletmek için metinlere dikkat

³⁹ Brown, "How We Know", 144.

⁴⁰ Patricia Crone, *Roman, Provincial and Islamic Law* (UK: Cambridge University Press, 2002), 33.

⁴¹ Goldziher, *Muslim Studies*, 2/19.

⁴² Krentz Edgar, *The Historical Critical Method*, (Philadelphia USA: Fortres Press, 1977), 51.

⁴³ Brown, *Hadith Muhammad's Legacy*, 202.

etmek zorunludur. Hatta metnin tümü zaten râvi, muhaddis, fıkıhçı ve alimler tarafından da uydurulmuşsa kendi uydurduğu metne dikkat etmemesi asla düşünülemez. Şayet muhaddisler fıkıhçılara karşı bir hadis uyduracak olsa bir taraftan fıkıhçıların hadis metinlerini anlamaları gerekir, öbür taraftan da kendi metinleri üzerinde düşünerek, oluşturduğu mâna ve muhtevanın şuurunda olması gerekir. İşte bunlar metin tenkidinin özelliğindedir. Ancak yeni metin oluştururken ne kadar başarılı oldular? Hangi hata ya da anakronizme düştüler? gibi hususlar da sonraki meseledir. O yüzden metin oluştururken meydana getirdikleri hatalar, metnin muhtevasına hiç bakmadıkları anlamını doğurmaz. Özellikle Guillaume (1888-1965), Crone ve diğer bazı oryantalistler İmam Buhârî'nin (öl. 256/870) 600.000 (altı yüz bin) hadis içinden seçerek meydana getirdiği kitabı hakkında yüzde birini (%1) seçip doksan dokuzunu (%99) bıraktığı iddiasından⁴⁴ da bırakılan hadislerin yalnızca isnaddan oluşmadığı anlaşılmaktadır. Oryantalistlerin bu mantığı ve yaklaşımı da metin tenkidi yapılmadığı iddiasının isabetli olmadığını yinelemektedir.

Tahkikî analize gelince, mevzu bahis eleştiri birkaç nedenden dolayı vakıya münasip değildir. Örneğin bir kelimenin zahirî lafzı değişirse mânası da değişir. Dolayısıyla muhaddislerin hadis lafızlarını koruma metodu dolaylı olarak mânanı korumayı da bir yere kadar kapsamaktadır. Hatta tabiri caizse, bir taşla iki kuşu vuran bu metot temel ve ihtiyatlı bir metot sayılabilir. Fakat gelinen nokta da yine başka bir itiraza açıktır. Bu itiraza göre lafzı muhafaza edilmiş her metnin mânasının da her zaman korunmuş olması gerekmez. Bunun cevabı şudur ki, muhaddisler bu durumun farkında olup metinlerin lafızlarını korudukları gibi mânalarını da muhafaza etmeye yönelik usuller geliştirmişlerdir. Mesela hadiste metnin mânasını değiştiren bir yanlışlığı belirtmek üzere "Muşahhâf" isimli bir kategori belirlemişlerdir. Daha sonra bu kısmı genişleterek hadisin yeri, menşei ve lafız ile mânası olmak üzere üç farklı yönden bakarak altı tane alt kategori oluşturmuşlardır. Bunlardan mânevî muşahhâf isimli kategori, sırf hadisin mânasının değişip değişmediğini incelemek üzere ortaya konmuş müstakil bir kategoridir.⁴⁵ Mesela "'Aneze hadisi" bunun meşhur bir örneğidir. Bu rivayete göre 'Aneze adlı bir kabileye mensup Ebû Musa el-'Anezî "Biz öyle bir milletiz ki, bizim şerefimiz vardır. Biz 'Anezeliyiz. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) bize doğru (kabilemizi kible yaparak) namaz kılmıştır."⁴⁶ diye iddia ettiğinde hadis tenkidçileri onun bir hadisi yanlış anladığından dolayı böyle bir sonuca vardığını belirtmişlerdir. Ebû Musa el-

⁴⁴ Alfred Guillaume, *The Traditions of Islam - An Introduction to the Study of Hadith Literature* (England: Oxford University Press, 1924), 28-29; Crone, *Roman, Provincial*, 33.

⁴⁵ et-Tahhân, *Teysîr*, 98, 115.

⁴⁶ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *et-Taḳrîb ve't-teysîr li-ma'rîfeti süneni'l-beşîri'n-nezîr*, thk. Muhammed Osman (Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-Arabî, 1405/1985), 90.

'Anezî'nin yanlış anladığı hadise göre Rasûlullah (s.a.v.), bir yolculuk esnasında kibleye doğru namaz kılacağı vakit önünden birinin geçmesi halinde namazının bozulmaması için önünde sütre olsun diye Arapça'da mızrak anlamına gelen 'Aneze' harp aletini dikip ona doğru namaz kılmıştır.⁴⁷ İlginçtir ki Ebû Musa, bu hadiste geçen 'Aneze kelimesinden kendi kabilesinin kastedildiğini zannetmiştir. Muhaddisler de hadisin mânasını bu şekilde değiştiren kişinin rivayetini düzeltip bu hatayı da manevî muşahhaf kategorisine koymuşlardır.⁴⁸

Şunu unutmamamız gerekir ki burada sunulan örnek bu meselede başka örneklerin bulunmadığını gerektirmez. Mânası üzerinde ihtilaf edilen hadisler de aslında – muşahhaf olmazsa da – muhteva tenkidi açısından aynı mantığı içermektedir. Sahâbeden başlayarak hadisçiler ve fıkıhçılar arasındaki ihtilafların büyük bir kısmı hadislerin mânalarının farklı şekillerde anlaşılmasından kaynaklanmaktadır.⁴⁹ Bu tablo hadis metinlerinin ne kadar detaylı incelendiğini göstermektedir. Halbuki metnin mânası ve muhtevasına dikkat edilmeksizin bu bakımdan bir ihtilaf söz konusu olamaz. Örneğin Goldziher, Dâvûd ez-Zâhirî'nin (öl. 270/884) eserlerinde birçok hadis varken muhtemelen özel bir nedenden – Zâhirilik'ten – dolayı muhaddislerin nazarında bir hadisçi olarak pek değer kazanmadığı iddiasında bulunmuştur.⁵⁰ Zira – Goldziher'in istidlal ettiği ve atıfta bulunduğu kaynakta yazıldığı gibi – Dâvûd, muhaddislerin nazarında sika⁵¹ olmasına rağmen – Goldziher'in de dediği gibi – muhaddisler ondan pek rivayet almamışlardır. O halde muhaddisler, Dâvûd'un sika olmasına ve elinde pek çok rivayet bulunmasına⁵² rağmen rivayet ettiği lafızların muhtevasına dikkat etmişler ve Zahirî fikhını destekleyen rivayetleri de metin tenkidi süzgecinden geçirerek nazar-ı itibara almamışlardır. Yine Goldziher'e göre Abdurrahman b. Mehdî (öl. 198/813-14) dehr/zaman hadisinin⁵³ mânası sıkıntılı olduğu için onu tevil etmeye

⁴⁷ Ebû Abdillâh Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaût, Adil Murşid vd., (Beyrut: Müessesetü'r-risale, 1421/2001), 31/55 (No. 18761).

⁴⁸ et-Tahhân, *Teysîr*, 115.

⁴⁹ Krş. Yıldırım, *Hadiste Metin Tenkidi*, 115-133, 247-257. Ayrıca bk. Hamza b. Hasan el-İşfahânî, *Kitâbü't-tenbîh 'ala hudûsî't-taşhîf*, thk. Muhammad Es'ad Talas (Beyrut: Dâru Sâdir, 1412/1992).

⁵⁰ Goldziher, *The Zahiris, Their Doctrine and Their History*, çev. Wolfgang Behn (Leiden: Brill, 1971), 29.

⁵¹ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, 2/288.

⁵² Goldziher, *The Zahiris*, 29.

⁵³ "Ademoğlu bana eziyet verir. O, zamana küfreder. Hâlbuki zaman benim. Zira emir benim elimdedir ve gece gündüzü ben evirip çeviririm." Buhârî, *el-Câmi'u's-şâhîh*, "Tefsîrü'l-Kur'ân", 274 (No. 4826). Bu hadisin değerlendirilmesi ve Goldziher'in bu konudaki iddiasının asılsızlığı için bk. Muhammad Masharib Shah Syed, *Oryantalistlerin Hadis Araştırmalarında*

çalışmıştır.⁵⁴ Goldziher istidlalini desteklemek için bu rivayete itimat etmiştir. Aynı şekilde bu misal de Abdurrahman b. Mehdî'nin hadisin mânasına dikkat edip tenkit ettiğini göstermektedir.

İmam Müslim (öl. 261/875) de isnad bakımından sahih olarak gördüğü her hadise kendi *Şahih'*inde yer vermemiştir. Mezhebine (anlayışına/tercihine) yakın âlimlerin ittifak ettiği veya belli şartları taşıyan hadisleri seçtiğini ifade etmiştir.⁵⁵ Kanaatimizce sahih olup da bırakılan bu hadislerin bir kısmı, yine İmam Müslim'in mezhebine göre istidlal edilmeyecek metinlere sahip hadisler olabilmektedir. Benzer şekilde İmam Buhârî de bazı tartışmalı konularda kendi fıkına daha yakın ve uygun gördüğü hadislere *Şahih'*inde yer vermiştir. Kendisi yüz bin sahih hadis ile iki yüz bin gayri sahih hadisi ezberlediğini ifade etmiştir.⁵⁶ Hatta onun başka bir ifadesine göre kendisi *Şahih'*ini toplam altı yüz bin hadisten seçerek yazmıştır.⁵⁷ Anlaşılan o ki, bu hadislerin çoğu isnadla alakalı olsa da bunların bir kısmının metinle hiç alakası olmadığını söylemek mantıksız ve yanlış bir genellemedir. Bunun iki delili vardır. İlki *Şahih'*in dışında yüzlerce sahih metinlerin bulunması, diğeri ise oryantalistlerin anlayışıdır. Nitekim Guillaume, Crone ve bazı diğer oryantalistler İmam Buhârî'nin 600.000 (altı yüz bin) hadisten seçerek yazdığı *Şahih* eserine dair yüzde birini seçip doksan dokuzunu bıraktığını ve terk ettiği tüm hadislerin yalan olduğunu iddia etmişlerdir.⁵⁸ Kanaatimizce oryantalistlerin yalan olarak nitelendirdiği bu rivayetler, sadece isnadlarının yalan olmalarıyla sınırlı değildir. Ancak bütün bu hadislerin metin nitelikli olduğunu söylemek de yanlış bir genelleme olacaktır.

3.1. Metinden Hareketle Râvi Tenkidi

Çağdaş araştırmacı Amerikalı mühtedi Jonathan Brown'a göre muhaddisler bir metinde problem görürlerse o problemi isnadla yer alan herhangi bir hatanın neticesi olarak kabul ettikleri için tenkitlerini de isnad tenkidi olarak ortaya koyarlardı.⁵⁹ Ona göre bazı râviler sırf yanlış metin aktardığından dolayı

Kullandıkları Metot ve Kaynakların Değerlendirilmesi (İzmir: İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2022), 234.

⁵⁴ Goldziher, *The Zahiris*, 144.

⁵⁵ Muslim, *el-Câmi'* 'Salât', 5/932.

⁵⁶ Ebû Bekr Ahmed b. Alî el-Haţîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşâr Avvâd Maruf (Beyrut: Darü'l-ğarbi'l-İslâmî, 1422/2002), 2/340.

⁵⁷ el-Bağdâdî, *a.g.e.*, 2/340.

⁵⁸ Guillaume, *The Traditions of Islam*, 28-29; Crone, Roman, Provincial, 33.

⁵⁹ Brown, "The Rules of Matn Criticism", 359.

itibarlarını kaybetmişlerdir.⁶⁰ Ayrıca muhaddisler bir hadis metninde nekâret gördüğü vakit onu şu veya bu şekilde isnad tenkidine bağlı olarak reddederlerdi;⁶¹ zira bir metinde hata varsa bu durum, söz konusu metni aktaran râvilerden birinin yaptığı yanlış neticesinde meydana gelmiştir. Dolayısıyla Goldziher, muhaddislerin isnad tenkidini incelerken satır arası mânaları kaçırmış olabilir. Muhaddisler nasıl ki râvinin zayıflığından hareketle metinleri zayıf kabul etmişlerse aynı şekilde metinlerin nekâretinden yola çıkarak râvilerin bir kısmının itibarını da zedelemişlerdir. Örneğin İmam Müslim'in şu sözü buna bir delildir: "Münker bir rivayetin alameti şudur ki, onu sika râvilerin rivayetiyle karşılaştırdığımızda onlara karşı çıkar. Bu terslik şayet fazlaca olursa onu rivayet eden râviden rivayet almak terkedilir."⁶² Bu da gösteriyor ki, bir râvinin rivayetinin diğer sika râvilerin rivayet ettiği isnad veya metinlere ters düşüşünün az olması, beşer olmanın bir neticesi olarak doğaldır; fakat bu ters düşüş ziyadesiyle yaşanırsa bu, söz konusu râvinin itibarını zedeler, zayıflığını gerektirir ve böylece metinden hareketle isnad tenkidi gerçekleşir.⁶³ Bunu Goldziher'in kendi görüşünü ispatlamak üzere kullandığı bir örnekten de istidlal edebiliriz. Goldziher'e göre muhaddisler Dâvûd ez-Zâhirî'nin hadisçi yönüne çok önem vermemişlerdir. O, bu iddiayı ispatlamak üzere Sübkî'nin (öl. 771/1370) ez-Zâhirî'den yalnızca "Kim aşktan dolayı ölürse şehit sayılır."⁶⁴ anlamındaki tek bir rivayeti nakletmekle yetinmesinden hareketle istidlal etmiştir.⁶⁵ Bu rivayetin isnadında bulunan Süveyid b. Said bazı muhaddisler nazarında sika⁶⁶ olsa da söz konusu rivayetin içeriğinden yola çıkarak muhaddisler Süveyid'in itibarını zedelemişlerdir.⁶⁷ Bu durum metnin muhtevasına dayanarak isnad ve ricâl tenkidi yapıldığını ispatlamaktadır.

⁶⁰ Brown, "How We Know", 163. Rivayetlerden hareketle râvilerin cerh edilmesi konusuna dair geniş bilgi için bk. Topgöl, *Rivayetten Raviye*; Özçelik, *Rivayet Bağlamında Râvi Tenkidi*.

⁶¹ Brown, "The Rules of Matn Criticism", 359.

⁶² Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Câmi'u's-Şâhih*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsî'l-Arabî, ts.), 1/6 (Mukaddime)

⁶³ Krş. Brown, "How We Know", 163. Ayrıca metnin nekâretinden dolayı râvinin güvenilirliğinden şüphe etme türündeki tenkit, ricâl kitaplarında özellikle zayıf ravilere has eserlerde yer almaktadır.

⁶⁴ Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî es-Sübki, *Tabakâtü's-Şâfi'iyetü'l-kübrâ*, thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî – Abdülfettâh Muhammed el-Hulv (Kahire: Dârü'l-hicr, 1413/1992), 3/172.

⁶⁵ Goldziher, *The Zahiris*, 29.

⁶⁶ Ebû'l-Hasen Ahmed b. Abdillâh el-İclî, *Ma'rîfetü's-Şikât*, thk. Abdülâlim Abdülâzîm el-Bestevî (Medine: Mektebetü'd-dâr, 1405/1985), 1/442 (No. 699).

⁶⁷ Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *el-Mecrûhîn*, thk. Mahmûd İbrâhim Zâyed (Halep: Darü'l-va'y, 1396/1976), 1/389. İbn Hibbân söz konusu aşka dair hadisten dolayı kendisini eleştirmiştir.

3.2. İsnaddan Hareketle Metin Tenkidi

İsnad tenkidi genelde – istisnâlı durumlar hariç – tek başına, bir hadisin metninin doğru olup olmadığını ortaya çıkarabilme potansiyeline sahiptir. Nitekim Brown'un görüşünden de anlaşıldığı gibi muhaddisler hadiste metin tenkidini yaparken onu isnad tenkidine bağlı bir şekilde ortaya koyabilecek seviyede güçlü bir metoda sahiptirler.⁶⁸ Bir râvinin hatasını belirtmek hem isnad tenkidi hem de metin tenkidini – metinde belirtilen hatanın belirtilmesini – kapsayabilir. Dolayısıyla kimi zaman isnad ve metin tenkidi birbirine ilintili ve içkin olabilmektedir. İsnad eleştirilirse o tarik ile gelen metin de – istisnalar hariç – bir şekilde eleştirilmiş olur. Aynı şekilde bir metin eleştirilirse dolaylı olarak onu aktaran kişiler de eleştirilmiş olur. Bu münasebetle bazı durumlarda isnadla metin tenkidi, لازم ve melzum haline gelebilir. Fakat söz konusu 'ilmü'l-'ilel gibi çok hassas bir metot olunca cerh ve ta'dil ilminin zahiri kuralları da değişebilir.

3.3. Bid'at ve Metin Tenkidi

Hadis usulünde bid'atçının rivayetlerini kabul etmemenin arkasında bazı durumlarda metnin muhtevasının tenkidi de yatmaktadır. Hafıza yönünden sika, ancak akide yönünden bid'atçı olan bir râvinin rivayet ettiği hadis şayet bid'atçı râvinin akidesini destekliyorsa ve akidesini destekleyen başka sahih bir hadis de yoksa muhaddisler, ondan özellikle o metni kabul etmezler.⁶⁹ Fakat buna, 'Bid'atçılık râvinin zayıflığının bir alameti olduğu için metin tenkidiyle alakası yoktur.' şeklinde bir itiraz doğabilir. Lakin bizce bu itiraz sathîdir; çünkü bid'at, mutlak bir zayıflık değildir. Aksine onun da çeşitleri vardır. Hükmü de farklı durumlara göre değişkenlik gösterir.⁷⁰ Yani bid'at mutlak bir zayıflığın alameti olmamakla beraber bid'atçının rivayet ettiği metnin muhtevasına da bakılır. Muhaddisler de Şii ve Haricî râvilerden gelen rivayetleri ancak bu şartlar altında kabul etmiş ya da reddetmişlerdir.⁷¹

⁶⁸ Brown, "The Rules of Matn Criticism", 357.

⁶⁹ Ebû Bekir Kâfi, *Menhecü'l-İmam el-Buhârî fî tashîhi'l-ehâdis ve ta'lîlihâ* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1422/2000), 99; et-Tahhân, *Teyşîr*, 123.

⁷⁰ et-Tahhân, *Teyşîr*, 123; Kâfi, *Menhacü'l-İmam el-Buhârî*, 99.

⁷¹ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Kitâbü's-selsebil fî şerhi elfâzi ve 'ibârâti'l-cerh ve't-ta'dil*, (Devha: Darü'l-İmam el-Buhârî, 1428/2007), 116; Kâfi, *Menhacü'l-İmam el-Buhârî*, 98.

4. Günümüzde Görülen Tenkidsiz Bırakılmış Metinler

Yukarıda zikrettiğimiz analiz yine şöyle bir soruya muhatap olacaktır: Muhaddisler şayet metin tenkidi yapmışlarsa bugün problematik olarak görülen metinleri ya da metin tenkidine tâbi tutulan rivayetleri neden tenkidsiz bırakmışlardır? Kanaatimizce bunun dört farklı sebebi vardır. Birincisi, muhaddisler ile oryantalistler arasında metin tenkidinin niteliğindeki farklılık; ikincisi, metin ve din anlayışındaki farklılık; üçüncüsü, o zamanlarda böyle bir meselenin dillendirmeye değecek bir ihtilaf konusu olmaması; son olarak dördüncüsü ise metnin birden fazla konuyu içermesidir.

4.1. Metin Tenkidinin Tanımı ve Niteliğindeki Farklılık

Oryantalistik yaklaşımın metin tenkidi hadisleri reddetmeye yönelik olduğu kanaatindeyiz. Bunu oryantalistlerin indirgemeci bir yaklaşım sergilemelerinden⁷² ve hadislerin çoğunun sahte olduğu iddialarından⁷³ kolayca anlayabiliriz. Ayrıca Juynboll'un ifadeleri de buna delalet etmektedir. Ona göre Kur'ân ve diğer hadislere uyum sağlayan rivayet bir şekilde tevil edilebiliyorsa o vakit metin tenkidsiz bırakılmıştır. Her hâlûkârda cem etme, nesih veya reddetmeye tercih edilmiştir.⁷⁴ Binaenaleyh hadisleri reddeden oryantalistlerin metin tenkidi, neticede hadisi reddetmekten ibaret iken muhaddislerin metin tenkidi ise çelişkiyi gidermek, cem etmeye çalışmak, nâsîh ve mensûha bakmak; kısacası hadisi reddetmede aceleci olmamak, hadisi doğru bir şekilde anlayıp tevil etmek ve ihmal değil ihya etmekten ibarettir. Bunu Goldziher'in 'iç ve dış çelişkilerle dolu imkânsız bir cümle bir isnada bağlanırsa, o artık formel bir eleştirinin dikkatli bir incelemesine tâbi tutulur.' sözü ve 'metni reddetmeden çok ayrıntılara girip metinler arası uyum sağlamaya çalışırlar. Hiç olmazsa mensûh veya ma'lûl kategorisine koyarlar.'⁷⁵ ifadelerinden de anlayabiliriz. Ancak bu formel eleştirinin neticesinde metinlerin bir kısmını muhaddisler cem edip kabul ettikleri ve buna karşın oryantalistler de reddettikleri için sözde bu metinlerin muhaddisler tarafından tenkidsiz (reddiyesiz) bırakıldığı iddia edilmiştir. Bu anlamda tabii ki de muhaddisler oryantalistler gibi hadisleri reddetmemişlerdir, yani onların kastettiği şekliyle metin tenkidi yapmamışlardır. Velhâsıl oryantalistlere göre

⁷² Özcan Hıdır, "Oryantalistlerin 'Rasyonel-Skeptik' Yöntemi ve Türkiye'deki Siret Yazıcılığına Etkisi", *Siret Sempozyumu I Türkiye'de Siret Yazıcılığı*, ed. Tahsin Koçyiğit (Ankara 2012), 599-601.

⁷³ Wael Hallaq, "The Authenticity of Prophetic Hadith: A Pseudo-Problem", *Studia Islamica* 89 (1999), 77.

⁷⁴ G.H.A Juynboll, *The Authenticity of The Tradition Literature Discussion in Modern Egypt* (Leiden: Brill, 1969), 139.

⁷⁵ Goldziher, *Muslim Studies*, 2/140-141.

hadiste metin tenkidi onu reddetmek iken muhaddislere göre ise tevil, cem, nesh, tercih ve benzeri incelemelerden ibarettir.

Buna ek olarak muhaddislerin hadiste metin tenkidi yaptıkları Brown'un ifadelerinden de anlaşılmaktadır. O, muhaddislerin anakronizme karşı uyanık olduklarını, mantıksal imkânsızlığın hassasiyeti ve tarihsel, hukuki ve dogmatik temeller üzerinden hadiste metin tenkidi yapılmasının gerekliliğine dair çok net bir vizyona sahip olduklarını ifade etmektedir.⁷⁶ Fakat bu tenkit hadisleri yok etmeye yönelik olmadığı için itiraza maruz kalmıştır.

Günümüzdeki araştırmacılar, muhaddislerin kabul ettiği binlerce hadisi gördüğü için onların hadisleri hemen kabul ettikleri ve hiçbir şekilde reddetmediklerini zannetmişlerdir. Halbuki muhaddislerin reddettiği hadislerin sayısı bize aktardıkları veya kabul ettikleri hadislerin sayısından daha fazladır. Zaten muhaddisler bunların bir kısmını reddedip kendi eserlerinde yazmaya ihtiyaç duymadıkları için zamanla yok olmuşlardır. Uydurulan metinlerin bir kısmı fitneler zamanında zındıklar, hikâyeciler, cahil zahidler ve para kazanma amacı güden yalancılar tarafından kıssalar şeklinde sözlü olarak aktarıldığı için muhaddisler bunları kabul etmemişler ve bu metinler zamanla yok olmuşlardır. Diğer bir kısmı da ricâl, mevzuat, 'ilel ve diğer eserlerde kaydedilmiştir. Muhaddisler zayıf veya uydurma hadisleri inceledikleri eserlerin yazımında isnad ve râvi merkezli bir sıralamayı temel aldıkları içindir ki, hadiste metin tenkidi yapılmadığı iddiasında bulunan bazı araştırmacılar muhaddislerin sadece isnad tenkidiyle yetindiklerini zannetmişlerdir. Aslında muhaddislerin isnad tenkidini merkeze alarak metin tenkidi yapmalarının nedeni metin tenkidinin az da olsa bir sübjektiflik barındırmasıdır. Nitekim Brown'un da ifade ettiği gibi herkes metni, anlayışına ve akıl seviyesine göre kolayca reddedebildiği için muhaddisler de metin içinde bulunan hatanın asıl kaynağı yani isnaddaki râviler bağlamında objektif bir sistem geliştirmenin daha mantıklı, güvenilir ve bağlayıcı olduğunu görmüşlerdir.⁷⁷

4.2. Anlayış Farklılığı

Muhaddisler ile oryantalistler arasında din ve metin anlayışındaki farklılıktan ötürü muhaddislerin metin tenkidi yapmadıklarına inanılmaktadır. Birçok faktör de bu din anlayışındaki farklılığa yol açmaktadır. Mesela idrak seviyesi, ilimdeki yetkinlik, sahip olduğu uzmanlık alanı ve bulunduğu zaman ve ortamın sosyo-kültürel şartları bunlardandır. Bu kadar farklılık varken iki şahsın din ve metin anlayışında değişkenlik olması gayet tabiidir. Mesela bazı

⁷⁶ Brown, "How We Know", 162-163.

⁷⁷ Brown, "The Rules of Matn Criticism", 388.

oryantalistlere göre fıkıhla ilgili hadislerin çoğu Rasûlullah'a (s.a.v.) ait değildir.⁷⁸ Böyle bir peygamber ve din anlayışının neticesinde doğal olarak bu konudaki hadisler Rasûlullah'la (s.a.v.) ilişkilendirilince bunların tenkitsiz bırakıldığı kuşkusunu uyandırılacaktır. Zira bu metinler şayet metin tenkidi süzgecinden geçirilseydi bunların Rasûlullah'tan (s.a.v.) nakledilmediği anlaşılacaktı. Buna mukabil muhaddislerin peygamber ve din anlayışına göre ise Rasûlullah (s.a.v.) hukuku öğreten bir peygamberdir. Müslümanlara göre Rasûlullah (s.a.v.) fıkıhla ilgili hadisler söyleyebilir, dolayısıyla metin tenkidi adına bu konudaki hadisleri yok saymaya gerek yoktur. Sözün özü buradaki mesele metin tenkidi yapıp yapılmadığı değil her iki tarafın Rasûlullah (s.a.v.) hakkında çizdiği özel bir algı, ön yargı ve anlayıştır.

4.3. Meselenin Gündem Olmaması

Bir toplumda bir mesele tartışılınca o meseleyi içeren metinler daha özel ve daha titiz bir araştırmaya tâbi tutulmaktadır. Bununla birlikte günümüzde tartışılan meselelerin çoğu eski âlimler tarafından tartışılmış olsa da yeni meselelerin bir kısmı da erken dönem İslam toplumunda bahse değer bir ihtilafa sahip olmadığı için özel bir eleştiriye tâbi tutulmamıştır. Muhaddisler kendi zamanlarında tartışılan meseleleri ihtiva eden metinleri daha dikkatli bir şekilde incelemişlerdir. Diğerlerini ise zaruret ölçüsünde inceleyip bir kısmını da kuralların akışına bırakmışlardır. Sonradan gelen alimler ise meselelere vazedilmiş kurallara binaen ve çağın ihtiyacına göre yaklaşmışlardır. Kısacası günümüzde sorunlu olarak gördüğümüz metinlerin bir kısmı erken dönemde tartışma konusu olarak görülmediği için zinhar tartışılmamıştır. Örneğin Hz. Aişe'nin küçük yaştaki evliliğine dair hadisler, Batı'da pedofili kavramı ve evlilikte yaş sınırı gibi yasalar ortaya çıkana kadar üzerinde tartışılması gereken bir mevzu değildi. Bundandır ki, erken dönemdeki oryantalistler bile İslâm, Rasûlullah (s.a.v.), Kur'ân ve hadisler hakkında itirazda bulunurken dahi bu konuyu tartışmamışlardır. Mesela Yuhanna ed-Dımaşkî (öl. 749), Hz. Zeyneb'in (r.a.) evliliği konusunu eleştirirken Hz. Aişe'nin evliliğine hiç değinmemiştir. Aynı şekilde Mu'tezile de diğer hadisleri eleştirirken bu konudaki hadisleri eleştirmemiştir. Bunun en basit nedeni de bu konunun onların zamanında kritiğe değer bir konu olarak görülmemesidir.⁷⁹ Brown'un

⁷⁸ Goldziher, *Muslim Studies*, 2/19; Joseph Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence* (London: Oxford University Press, 1967), 4-5; Fatma Kızıl, *Müşterek Râvi Teorisi ve Tenkidi* (İstanbul: İSAM, 2019), 79.

⁷⁹ Joshua Little'nin Isnad cum Matn yöntemine dayalı tahkikine göre bu konudaki hadisler ilk kez Hişâm b. 'Urva b. ez-Zübeyr (öl. 146-47/763-64) tarafından hayatının son zamanlarında Basra'ya taşındıktan sonra oradaki Şii'lere karşı uydurulmuştur. bk. Joshua J. Little, *The Hadith of 'Ā'ishah's Marital Age: A Study in the Evolution of Early Islamic Historical Memory* (England: Oxford Üniversitesi, Doktora Tezi, 2022); Juynboll bu konudaki hadislerin gerçeğe dayalı bir

tespitine göre İtalyan papaz ve İslâm karşıtı polemist Lodovico Marracci (1612-1700), Simon Ockley (1678-1720) ve David Samuel Margoliouth (1858-1940) Hz. Aişe'nin küçük yaştaki evliliğine dair hadisleri bir bahis olarak ilk kez gündeme getiren oryantalistlerdendir.⁸⁰

4.4. Metnin Birden Fazla Konuyu İçermesi

Kimi zaman sahih isnadla gelen bir metin birden fazla konuyu içerebilmektedir. Bu metinde bir konuya dair verilen bilgi doğru iken başka bir konuya dair verilen bilgi ise hatalı olabilmektedir. Bu durum muhaddisin o metinde bulunan hatayı fark etmediğini gerektirmemektedir. Zira bazen bir muhaddis böyle bir durumda ilmî bir emanet göyerek metni hiç kesmeden ve

kökünün (kern) var olduğuna dair bir ihtimalin bulunduğuna inanmaktadır. bk. Gautier Juynboll, *Encyclopedia of Canonical Hadith* (Leiden: Brill, 2007), 75; Brown'un *Isnad cum Matn* yöntemine dayalı görüşüne göre ise bu hadisler gerçekten Hz. Aişe'ye (r.anha) kadar ulaşmaktadır. bk. Jonathan A. C. Brown, interview with Ernie Rea 'Hadith', *Beyond Belief*, on *BBC Radio 4* (29th/June/2015, 23:00-23:20): <http://www.bbc.co.uk/programmes/b06084ky>; <https://www.facebook.com/jonathanacbrown/posts/10156584464609850>. (20 Kasım 2023, 23:00) Kanaatimizce İsnad cum Matn yönteminde isnada dayalı tezler müşterek râvi teorisine dayandığı için çok fazla ikna edici değildir. Özellikle Little'in müşterek râvi kullanımı aynı zamanda e-silentio argümanına dayanmaktadır ki o da tartışmalı bir konudur. Bu durumda iki tartışmalı konunun birleşmesiyle kesin sonuç çıkarmak çok isabetli değildir. Müşterek râvi teorisinin tenkidi için bk. Kızıl, *Müşterek Râvi Teorisi ve Tenkidi*; e-Silentio'nun tenkidi için bk. Zafar Ishaq Ansârî, "The Authenticity of Traditions: A Critique of Joseph Schacht's Argument E-Silentio", *Hamdard Islamicus* 7/2 (Summer, 1984), 52. Ayrıca Little'in iddia ettiği gibi şayet gerçekten bunu ilk kez Hişâm, Basra'da uydurmuşsa bile, bu durum bizim ortaya koyduğumuz üçüncü çözüme aykırı değil, bilakis onu ispatlayan bir örnektir. Zira Little'in de dediği gibi Hişâm bunları Şiilere karşı uydurmuştur. Başka bir deyişle Hişâm Şiilerle irtibata geçince böyle bir rivayeti uydurma ihtiyacı duymuştur. Bu da demek oluyor ki, Hişâm'ın geldiği coğrafyada Hz. Aişe'nin (r.a.) fazileti konusu gündemde olmadığı gibi tartışılmamış ve buna bağlı olarak hadisleri uydurma ihtiyacı da hasıl olmamıştır. Aslında bizce Hişâm bunları uydurmamış aksine Şiilere rivayet etmiştir. Yani bu ikisi arasındaki fark, olmayan bir şeyi uydurmak ile var olanı ilk kez duruma göre beyan etmektir. Kısacası konunun ortaya çıkma sebebi, meselenin gündem olup olmaması, ona ihtiyaç duyulup duyulmaması, ona dair hadislerin rivayet edilip edilmemesi, rivayet edilse bile belli bir kesim ulemanın bu konudaki rivayetleri bilip bilmemesi, bilseler bile onların nazarında sahih olup olmaması, sahih olduğu hâlde istidlâl edilebilecek durumda olup olmaması gibi hususlara dikkat etmek, hadisin uydurulduğu veya metin tenkidi yapılmadığını söylemekten daha bilimsel ve dolayısıyla isabetli bir tavır olacaktır.

⁸⁰ Jonathan A. C. Brown, *Misquoting Muhammad The Challenge and Choices of Interpreting the Prophet's Legacy* (UK: One World, 2014), 209, 409.

üzerinde düzeltme de yapmadan râvinin aktardığını olduğu gibi yazabilmektedir. Ayrıca istidlal etmek istediği noktaya odaklanarak hatalı olan kısmı aynıyla kaydedebilir. Yahut hata çok belirgin, net ve aşikâr olduğu için eleştirmeye bile ihtiyaç duymayabilir. Hatta diğer tariklerden onun mukabili olan doğru metni veya onun hatalı olduğunu ispatlayan ve onu düzelterken rivayetleri zikretmekle de iktifa edebilir. Bu da onun tarafından hatalı kısmı yine bir başka rivayetle düzeltme anlamına gelmektedir. Sanki muhaddis bir taşla iki kuş vurmuşçasına hem hadisi aktarmakta hem de hadis usulü vazetmektedir. Bu hadis usulüne göre ise sika bir râvi hata yapabilir. Muhaddisler bu kurala binaen yine isnadı sahih olan bir hadisle ispatlamak amacıyla bazı sika râvilerin rivayet ettikleri tarihsel veya mantıksal hata içeren metinleri de olduğu gibi nakletmişlerdir. Örneğin İbn Abbas'ın (r.a.) öğrencisi İkrime (r.a.) ve Ahmed b. Ca'fer el-Ma'kirî'nin (r.a.) naklettiği metne göre Ebû Süfyân (r.a.) İslâm'ı kabul ettikten sonra Müslümanların nazarında kaybettiği konumu geri kazanmak için Rasûlullah'tan (s.a.v.) üç şey talep etmiştir. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) de ona olumlu karşılık vermiştir. Birincisi kâfirlere karşı savaşmak için ordunun komutanlığına getirilmesi, ikincisi oğlu Muâviye'yi (r.a.) vahiy katibi olarak kabul etmesi, üçüncüsü ise kızı Ümmü Habîbe (r.anhâ) ile evlenmesi teklifidir.⁸¹ Hâlbuki Hz. Ümmü Habîbe (r.anhâ) bu vakiadan önce müminlerin annesi olma şerefine nâil olmuştur. Ne var ki, İmam Müslim'in bunu bilmemesi ya da böyle bir hatayı not almaması neredeyse imkânsızdır. Buna rağmen râvinin hatasını kendince düzeltmeden bu hadise yer vermesinin nedeni bu rivayette bulunan diğer konuların delil teşkil etmesidir. Zira İmam Müslim bu hadisi Hz. Ümmü Habîbe'nin evliliği konusunda değil sahâbenin fazileti başlığı altında zikretmiştir. Nitekim İmam Nevevî (r.a.) Ebû Süfyân'ın (r.a.) fazileti başlığı altında bu hadise yer vermiştir. Böylece İmam Müslim bir taraftan sika bir râvinin masum olmadığı ve hataya düşebileceği kuralının canlı bir örneğini verirken diğer taraftan bu rivayeti evlilik konusunda zikretmeyip fazilet rivayetleriyle beraber zikrederek metinde yer alan hatanın farkında olduğuna da işaret etmiştir. Buna ilaveten ilmî emanet olarak rivayetin metniyle hiç oynamadan işittiği gibi nakletmesi de metinlerin lafızlarının titizlikle aktarıldığı ve redaksiyon yapılmadığını göstermektedir. Bu nedenle artık denilebilir ki, mezkûr veriler, hadiste metin tenkidi yapılmadığı iddiasını asılsız bırakıp tam tersine redaksiyon yapılmadığını göstermektedir.

Sonuç

Araştırmamızda vardığımız sonuçlara göre hadiste metin tenkidinin yapılmadığı yönündeki iddiada yanlış bir genelleme söz konusudur. Zira Endülüs'ten Hicaz'a kadar uzanan coğrafyada yıllar boyunca süregelen birçok

⁸¹ Müslim, *el-Câmi'*, 'Fadâilü's-sahâbe', 168/2501.

ilmî çalışmaların inceleme sahasına giren veyahut çoğu yerde kritiği edilmiş bu metinler üzerinde; çağdaş iletişim sistemleri olmaksızın alimlerin birbirlerine muhalif düşmelerine rağmen tutarlı tenkit sistemi oluşturdukları için hadisleri uydurmak suretiyle komplo yaptıklarına inanmak çok güçtür. Ayrıca Goldzher'in bu konuya dair görüşleri ile diğer bazı iddiaları arasında çelişki ve tutarsızlıklar da bulunmaktadır. Örneğin hadislerin uydurulduğu iddiası ile hadisin muhtevasına dikkat edilmediği şeklindeki iddia arasında bir çelişki söz konusudur. Zira hadisi uyduran kimsenin uydurduğu metnin muhtevasına dikkat etmemesi mantıken beklenemez. Buna ilaveten muhaddisler anakronizmin farkında olup rivayetler arası çelişkilere de değinmişlerdir. Ayrıca onlar bid'at, taşhîf, şüzûz, illet, nekâret ve ıztırâb gibi kavramlar ışığında hadisin muhtevasını incelemeye tâbi tutmuşlardır. Keza muhaddislerin metne bağlı olarak râviyi cerh etmeleri ve râvinin zayıflığından hareketle metni reddetmeleri de hadislerin mânalarını inceleme bağlamında dikkat çekicidir. Çünkü onlar hadiste metin tenkidini râvi ve isnad tenkidi başlığı altında işlemişlerdir. Bunun nedenlerinden birisi de metin tenkidinin biraz sübjektif olup isnad tenkidinin ise daha objektif olmasından kaynaklıdır. Bunun dışında bir metinde hata varsa bunun mutlak surette râviden kaynaklı bir durumdan dolayı olduğu düşüncesini gerektirdiği için muhaddisler söz konusu metin hatasını onun kaynaklandığı neden ile birlikte ele almışlardır.

Buna ilaveten bugün tenkidsiz bırakılmış diye düşündüğümüz problematik metinler ile çelişki ve anakronizm içeren metinlere gelince, bunların birkaç nedeni vardır: İlki, muhaddisler ile oryantalistler ya da onların iddialarına katılan araştırmacıların metin tenkidi kavramının niteliğine yönelik anlayış farklılığıdır. Zira oryantalistlere göre metin tenkidi, rivayeti reddetmek düşüncesinden ibaret iken muhaddislerin metin tenkidi ise hadislerde bulunan çelişkiyi gidermeye çalışmak, cem etmek, nesih edilebilme hususuna dikkat etmek ve tercih yöntemini izlemek gibi çok sayıda özelliklerden oluşmaktadır. Metni bu aşamalardan geçirdikten sonra kimi metinleri kabul etmişler, kimisini muhtarib kategorisine koymuşlar, kimisini de münker, şaz, ma'lûl vb. diye reddetmişlerdir. Bir diğer neden ise oryantalistler ile muhaddislerin din ve metin anlayışları arasında farklılığının bulunmasıdır. Bunlardan üçüncüsü de günümüzde sorunsal olarak görülen meselenin muhaddislerin zamanında bahse değer ve üzerinde tartışılması gereken mühim bir mesele olmayışındandır. Dördüncü bir neden olarak da belli bir metinde birden fazla konunun yer alması ve buna mukabil olarak muhaddisin de bu konular içinde önemli meselelere değinip sorunlu kısmına ise hiç değinmeksizin olduğu gibi nakletmekle yetinmesidir. Son olarak beşincisi ise ilmî emanet olarak rivayeti duyduğu gibi nakletme mesuliyetini taşımış olmalarıdır diyebiliriz. Mezkûr nedenler dışında belli bir rivayeti tenkidsiz bırakmışlarsa söz konusu hadiste bulunan çelişki, anakronizm ya da problemi gerçekten fark edemedikleri söylenebilir. Zira ilmî çalışmalarda hata yapmak

doğaldır. Tıpkı Juan Andres'in (öl. 1515) bir yerde Rasûl-i Ekrem'in milâdî 660 yılında başka bir yerde ise 630 yılında ilk vahiy aldığını söylemesi gibi. Fakat tüm bunların aksine, var olabilecek hatalardan dolayı rivayetlerin tümü ya da çoğunun tenkidsiz bırakıldığı ve metinlere hiç dikkat edilmediği hatta muhtevasına bile bakılmadığı veya anakronizmin farkında olunmadığı gibi kesin sonuçlar çıkarmak yanlış bir genellemedir.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah eş-Şeybânî. *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnaût, Adil Murşid vd. 31 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risale, 1421/2001.
- Akdoğan, Muhammed. "Zerkeşî ve *et-Tezkire fi'l-Ehâdisi'l-Müştehra* İsimli Eserinde Rivayetleri Değerlendirme Yöntemi". *CUID* 22/1 (June 2018), 215-232.
- Akgün, Hüseyin. *Goldziher ve Hadis*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2014.
- Akgün, Hüseyin. *Goldziher, Hadis Kültürü Araştırmaları*, Ankara: Otto, 2020.
- Brown, Jonathan A. C. "How We Know Early Hadith Critics Did Matn Criticism and Why It's So Hard to Find". *Islamic Law and Society* 15 (2008), 143-184.
- Brown, Jonathan A. C. "The Rules of Matn Criticism There Are No Rules". *Islamic Law and Society* 19 (2012), 356-396.
- Brown, Jonathan A. C. *Hadith Muhammad's Legacy in the Medieval and Modern World*. Oxford: One World, 2009.
- Brown, Jonathan A. C. interview with Ernie Rea 'Hadith', Beyond Belief, on BBC Radio 4 (29th/June/2015, 23:00-23:20):
<http://www.bbc.co.uk/programmes/b06084kv>;
<https://www.facebook.com/jonathanacbrown/posts/10156584464609850>.
(20 Kasım 2023, 23:00)
- Brown, Jonathan A. C. *Misquoting Muhammad The Challenge and Choices of Interpreting the Prophet's Legacy*. UK: One World, 2014.
- Burton, John. *An Introduction to the Hadith*. UK: Edinburgh University Press, 1994.
- Crone, Patricia. *Roman, Provincial and Islamic Law*. UK: Cambridge University Press, 2002.
- Çalgan, Mehmet Ali. "İbn Ebu Hâtim'in 'İlelü'l-hadîs' İsimli Eserinde Metin Tenkidi". *HADITH* 9 (Aralık 2022), 1-49.
- Çap, Sabri, *Goldziher Öncesi Oryantalizm ve Hadis*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2019.
- ed-Dirîs, Halit b. Mansur. *Nakdu'l-metni'l-hadisî ve eseruhû fi'l-hükm 'ala'r-ruvât*. Riyaz: Dârü'l-muhaddis, 1428.
- ed-Dümeynî, Ebû Hamza Misfir b. Gurmullâh el-Gamidî. *Meşkâyisü naqdî mütûni's-sünne*. Riyaz: y.y., 1404/1984.
- Edgar, Krentz. *The Historicâl Critical Method*. Philadelphia USA: Fortres Press, 1977.
- el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî el-Haṭîb. *el-Câmi' li-ahlâkı'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*. thk. Mahmûd et-Tahhân. Riyaz: Mektebetü'l-Me'ârif, ts.
- el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî el-Haṭîb. *Târîhu Bağdâd*, thk: Beşşâr Avvâd Maruf.

- 2 Cilt. Beyrut: Darü'l- ğarbi'l-İslâmî, 1422/2002.
- el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil. *el-Câmi'u's-şahîh*. thk. Muhammed Züheyir b. Nâsir en-Nâsir. b.y.: Dâr Tavk en-Necât, 1422.
- el-Cevâbî, Muhammad Tahir. *Cuhûdu'l-muhaddisîn fî nakdi metni'l-hadisi'n-nebeviyyi's-şerîf*. Tunus: Muessesâtu Abdulkерim b. Abdullah Tunus, t.s.
- el-İclî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Abdillâh. *Ma'rifetü's-sikât*. thk. Abdülalîm Abdülazîm el-Bestevî. Medine: Mektebetü'd-dâr, 1405/1985.
- el-İdlibî, Salâhuddîn b. Ahmed. *Menhecu nakdi'l-metn 'inde 'ulemâi'l-hadisi'n-nebevî*. Beyrut: Dârü'l-âfâk, 1403/1983.
- el-İşfahânî, Hamza b. Hasan. *Kitâbü't-tenbîh 'ala hudûsi't-taşhîf*. thk. Muhammad Es'ad Talas. Beyrut: Dâru Sâdir, 2. Baskı, 1412/1992.
- en-Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref. *et-Takrîb ve't-teysîr li-ma'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezîr*. thk. Muhammed Osman. Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-Arabî, 1405/1985.
- Ensârî, Zafar Ishaq. "The Authenticity of Traditions: A Critique of Joseph Schacht's Argument E-Silentio". *Hamdard Islamicus*, 7/2 (1984), 51-61.
- Erol, Bünyamin. *Hz. Âşenin Sahabeye Yönelttiği Eleştiriler*. Ankara: Otto, 2014.
- es-Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî. *Tabakâtü's-Şâfi'iyyetil-kübrâ*. thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî – Abdülfettâh Muhammed el-Hulv. 3 Cilt. Kahire: Dârü'l-hicr, 1413/1992.
- eş-Şâfi'î, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs. *el-Müsned*. 1 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1400.
- et-Tahhân, Mahmud. *Teysîru muştalehi'l-hadis*. Lahor: Mektebe-i Rahmaniye, ts.
- et-Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer. *Şerhu't-telvîh 'ala't-tevdîh*. Mısır: Mektebetü Sabîh, ts.
- ez-Zehabî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Kitâbü's-selsebîl fî şerhi elfâzi ve 'ibârâti'l-cerh ve't-ta'dîl*. Devha: Darü'l-imam el-Buhârî, 1428/2007.
- ez-Zurakî, Adil b. Abduşşekur. *Kavâ'idu'l-ilel ve karâinu't-tercîh*. b.y.: Dârü'l-muhaddis, 1425.
- ez-Zürkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdilbâkî. *Şerhu'l-Muvaţta'*. thk. Abdurraûf Saad. 2 Cilt. Kahire: Dârü's-Sekâfe, 1424/2003.
- Ghorî, Abdulmâjid. *Mu'cemu elfâzi'l-cerhi ve't-ta'adil*. Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1428/2007.
- Goldziher, Ignaz. *Muslim Studies*. çev. C. R. Barber - S. M. Stern. Chicago: Aldine Atherson, 1971.
- Goldziher, Ignaz. *The Zahiris, Their Doctrine and Their History*, çev. Wolfgang Behn. Leiden: Brill, 1971.
- Guillaume, Alfred. *The Traditions of Islam - An Introduction to the Study of Hadith Literature*. England: Oxford University Press, 1924.
- Hallaq, Wael "The Authenticity of Prophetic Hadith: A Pseudo-problem". *Studia Islamica* 89 (1999), 75-90.

- Hatiboğlu, İbrahim. "Metin Tenkidi Çerçevesi, Boyutları, Temel Problemleri, İslâmî İlimler Açısından Önemi ve Va'at Ettikleri" *Konulu Sunum Üzerine, Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantıları -II*. İstanbul, 2008).
- Hıdır, Özcan. "Oryantalistlerin 'Rasyonel-Skeptik' Yöntemi ve Türkiye'deki Siret Yazıcılığına Etkisi". *Siret Sempozyumu I Türkiye'de Siret Yazıcılığı*. ed. Tahsin Koçyiğit. 593-625. Ankara 2012.
- İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullâh el-Cürcânî. *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl*. thk. Adil Ahmet Abdulmevcüt - Ali Muhammed Mu'avvez. Beyrut: Dârü'l-kutubi'l-ilmîyye, 1418/1997.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed er-Râzî. *'İlelü'l-ḥadîs*. b.y.: Matâbi'ü'l-Hamîdî, 1427/2006.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî. *Fethu'l-bârî bi-şerhi Şahîhi'l-Buḥârî*. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1379.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî. *Takrîbü't-Tehzîb*. thk. Muhammed Avvâme. Halep: Dârü'r-reşîd, 1406/1986.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Ahmed el-Büstî. *el-Mecrûḥîn*. thk. Mahmûd İbrâhim Zâyed. Halep: Darü'l-va'y, 1396/1976.
- İbni'l-Acemî, Ebü'l-Vefâ Sıbtu Burhânüddîn İbrâhîm b. Muhammed el-Halebî. *el-İgtibâṭ li-men rumiye bi'l-iḥtilâṭ fî ricâli'l-ḥadîs*. thk. Alâeddin Ali Rızâ. Kahire: Dârü'l-hadis, 1988.
- Juynboll, G.H.A. *Encyclopedia of Canonical Ḥadîth*. Leiden: Brill, 2007.
- Juynboll, G.H.A. *The Authenticity of The Tradition Literature Discussion in Modern Egypt*. Leiden: Brill, 1969.
- Kâfî, Ebû Bekir. *Menhecü'l-imam el-Buḥârî fî tashîhi'l-ehâdis ve ta'lîlihâ*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1422/2000.
- Kızıl, Fatma. *Müşterek Râvi Teorisi ve Tenkidi*. İstanbul: İSAM, 2019.
- Kutluay, İbrahim. *Şia'da Hadis Usûlü*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2021.
- Kuzudişli, Bekir. "Şia'da Metin Tenkidi Kriteri Olarak Hadislerin Kur'ân'a Arzı -Tûs'nin İstibsâr'ı Örneği" *Şia'nın Hadis Anlayışı Üzerine İncelemeler*, ed. M. Macit Kragözoğlu - M. Enes Topgül, (İstanbul: Klasik, 2015), 109-112.
- Little, Joshua J. *The Hadith of 'Ā'īshah's Marital Age: A Study in the Evolution of Early Islamic Historical Memory*. England: Oxford Üniversitesi, Doktora Tezi, 2022.
- Motzki, Harald. "Dating Muslim Traditions: A Survey". *Arabica* 52/2 (2005), 204-253.
- Mustafa, Ebü'l-Hasan b. İsmail. *Şifâu'l-'alîl bi elfâzı ve kavâ'idil-cerhi ve't-ta'dîl*. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1411/1991.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. *el-Câmi'u's-şahîḥ*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Beyrut: Dâru ihyai't-türâsi'l-Arabî, ts.
- Özçelik, Fikret. *Rivayet Bağlamında Râvi Tenkidi*. İstanbul: y.y., 2021.
- Polat, Salahattin. *Metin Tenkidi*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2010.
- Quraishi, Ahmad Bilal. *Textual Criticism: A Comparative Study Between the Methods of Joseph Schacht and Harald Motzki in the Study of Ḥadîth*. İslâmabad: International Islamic University, Usulu'd-din Fakültesi, Doktora Tezi, 2016.

- Schacht, Joseph. *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*. London: Oxford University Press, 1967.
- Syed, Muhammad Masharib Shah, "Nakdü'l-metn fi'l-hadis 'inde's-Şi'â", ed. Muhammad Masharib Shah SYED. *Buḥûsun fi'l-hadîs*. İstanbul: Kitap Dünyası, 2023. 85-118.
- Syed, Muhammad Masharib Shah. *Oryantalistlerin Hadis Araştırmalarında Kullandıkları Metot ve Kaynakların Değerlendirilmesi*. İzmir: İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2022.
- Topgöl, Muhammed Enes. *Rivayetten Raviye: Cerh-Ta'dil Hükümleri Nasıl Oluşturdu?*. İstanbul: İVAF 2019.
- Ünügür, Peyman. "III-XI. (IX-XVII) Asırlar Arasında İmâmiyye Şîa'sının Rivayetleri Değerlendirmede Metin Tenkidi". *İlahiyat Akademi* 7-8 (December 2018), 283-326.
- Ünügür, Peyman. *Şîa'da Metin Tenkidi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri, Doktora Tezi, 2017.
- Yıldırım, Enbiya *Hadiste Metin Tenkidi*. İstanbul: Rağbet yayınları, 2009.